

К.Маркс про роль капіталізму в формуванні всесвітньо-історичних відносин

У попередній статті¹ було розкрито загальнотеоретичний зміст поняття всесвітності, його місце в системі поглядів і вченні Маркса про всесвітньо-історичний процес, окреслено теоретико-методологічний підхід Маркса до проблеми всесвітності. На цій підставі здійснено реконструкцію теоретичних засад концепції глобалізації К.Маркса. Подальше розкриття і розгортання змісту поняття всесвітності пов'язане із переходом від її початкових простих й абстрактних визначень до складніших і конкретніших. У контексті матеріалістичного розуміння історії це передбачає дослідження конкретно-історичних умов і форм її здійснення і, особливо, з'ясування ролі, яку в становленні всесвітніх, глобальних відносин і зв'язків відіграв капіталізм, а також історичних меж створеної ним глобальності.

Назагал відповідь Маркса на це питання полягає в тому, що свого найвищого розвитку в рамках передісторії продуктивні сили досягають із виникненням та розвитком капіталістичного способу виробництва. Тому саме на капіталістичній, завершальній, стадії передісторії спілкування між навіть віддаленими соціальними спільнотами, країнами і народами набуває безпосереднього й тому воістину всесвітнього характеру, а історія перетворюється на безпосередньо і воістину всесвітню історію.

Іншими словами, капіталізм дає безпосередній поштовх до остаточного формування всесвітніх відносин і, строго кажучи, становлення капіталізму невіддільне від утворення системи глобальних взаємозв'язків і глобальної

---

¹ Див.: Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2018. — № 4. — С. 158–178.

системи суспільних відносин і тотожне з ними. І навпаки, формування системи глобальних відносин впливає із закономірностей розвитку капіталістичного суспільства. Та історична форма продуктивних сил і суспільних відносин, завдяки якій і за посередництва якої світ залучався до системи глобальних взаємозв'язків, була капіталістичною, і капіталізм за своєю природою є глобальною системою. Глобальність і всесвітність виражають саму сутність капіталізму, що її Маркс розумів як внутрішньо експансіоністську, таку, що прагне безмежного розширення, а отже, світову систему. Таке розуміння впливає з того, що, як наголошує Маркс, “тенденція до створення світового ринку є даною безпосередньо в самому понятті капіталу” [Маркс, 1968: с. 385], тобто із самої сутності капіталу як суспільних відносин, його прагнення нескінченного накопичення в дедалі більших масштабах, самозростання.

Нескінченне самозростання капіталу неодмінно передбачає його просторову експансію, просторове розширення сфери капіталістичного товарного господарства. У цьому сенсі єдиною нездоланною межею для капіталу як панівного відношення капіталістичного способу виробництва виступають природні межі планети, простір якої він у процесі свого самозростання підкоряє собі, залучаючи його у розширюваний світовий ринок. Стосовно цих меж всі інші виступають як межі, що підлягають подоланню, і в цьому подоланні полягає імператив капіталу.

Природа капіталістичної системи така, що “якби додаткова праця і додаткова вартість були представлені тільки в національному додатковому продукті, то збільшення вартості заради вартості, а тому й витискання додаткової праці сягало б межі в обмеженості, у вузькості кола тих споживчих вартостей, в яких представлена створювана [національною] працею вартість. Але тільки зовнішня торгівля розгортає істинну природу додаткового продукту як вартості, розвиваючи вміщену в ньому працю як суспільну працю, що представлена в необмеженій низці різноманітних споживчих вартостей і насправді надає сенс абстрактному багатству ...” Саме зовнішня торгівля і розвиток ринку у світовий ринок зумовлює розвиток грошей у світові гроші, а абстрактної праці — в суспільну працю. “Абстрактне багатство, вартість, гроші — отже, абстрактна праця — розвиваються тією мірою, якою конкретна праця перетворюється на сукупність різних видів праці, що охоплює світовий ринок” [Маркс, 1964: с. 261–262]. Лише на підставі зовнішньої торгівлі та світового ринку капіталістичне виробництво, ґрунтоване на вартості, тобто на розвитку праці, що міститься в продукті, як праці суспільної, може розвивати цей суспільний характер праці. Тому зовнішня торгівля і світовий ринок, будучи передумовою капіталістичного виробництва, виявляються і його результатом [Маркс, 1964: с. 261–262]. Таким чином, умовою виникнення й існування капіталу, ареною його дії як панівної суспільної сили від початку виступає світовий ринок, і самовідтворення досліджуваного Марксом сукупного суспільного капіталу, що розуміється як сукупний світовий капітал, здійснюється на світовому ринку і за посередництва світового ринку.

Усесвітність економічних відносин як необхідна умова розвитку капіталізму

Маркс неодноразово зазначав, що “форма світового ринку” є первинною формою існування капіталізму, найрозвиненішою формою “абстрактної форми загальних буржуазних відносин” [Маркс, 1968: с. 7], і світовий ринок виступає як необхідна попередня умова виникнення капіталістичної економіки, що її потім капітал підкоряє собі і відтворює як необхідний базис капіталістичного способу виробництва. За словами Маркса, історичними передумовами виникнення капіталу слугують розвиток товарного виробництва і товарного обігу, торгівлі. Початок капіталістичної доби Маркс відносить до XVI століття — саме “світова торгівля і світовий ринок відкривають у XVI столітті нову історію капіталу” [Маркс, 1960: с. 157, 728]. На думку Маркса, не підлягає жодним сумнівам те, “що великі революції, які відбулися в торгівлі у XVI і XVII століттях у зв’язку з географічними відкриттями і швидко просунули вперед розвиток купецького капіталу”, становлять один із головних моментів, що сприяли переходу феодального способу виробництва в капіталістичний. Раптове розширення світового ринку, “підвищена розмаїтість товарів в обігу, суперництво між європейськими націями в прагненні заволодіти азійськими продуктами й американськими скарбами, колоніальна система — все це суттєвим чином сприяло руйнації феодальних рамок виробництва”.

Сам сучасний капіталістичний спосіб виробництва “у своєму першому періоді, мануфактурному періоді, розвивався лише там, де умови для цього створилися ще за Середньовіччя”. Але фіксоване Марксом раптове розширення торгівлі та створення нового світового ринку у XVI і XVII століттях, що справили вирішальний вплив на падіння феодального і на піднесення капіталістичного способу виробництва, відбувалися на основі вже створеного капіталістичного способу виробництва. “Світовий ринок сам утворює основу цього способу виробництва” [Маркс, 1961: с. 365–366]. Саме потреби нового світового ринку, створеного у XV столітті великими географічними відкриттями, призвели до різкої інтенсифікації процесу первинного нагромадження капіталу. У результаті замість черепаших темпів повільного переростання цехових майстрів і дрібних самостійних ремісників у дрібних капіталістів, а потім і в капіталістів *sans phrase*, історія пішла іншим шляхом, дві форми капіталу, що залишилися від Середньовіччя, — лихварський і торговий капітал; тобто грошовий капітал, здобутий за допомоги лихварства і торгівлі, перетворилися на промисловий. При цьому нова мануфактура виникала передусім у пов’язаних зі світовим ринком морських експортних гаванях [Маркс, 1960: с. 759–760].

При розгляді співвідношення понять світового ринку і капіталу слід брати до уваги специфіку використовуваної Марксом термінології. Термін “світовий ринок” був запозичений Марксом із класичної політичної економії, але, на відміну від останньої, у Маркса він не обмежується сферою обігу. Радше світовий ринок виступає синонімом усесвітнього капіталістичного господарства як органічної цілісності, що включає виробництво, розподіл, обмін та обіг капіталу. Оскільки всесвітня (глобальна) система економічних

відносин є адекватною формою існування капіталізму і на світовому ринку “економічні відносини постають ... в їхній істині, тобто в їхній універсальній реальності”, дисгармонії світового ринку “виявляються лише останнім адекватним вираженням тих дисгармоній, що фіксуються як абстрактні відносини, в економічних категоріях і які у своєму мінімальному масштабі наділені тим чи іншим локальним існуванням” [Маркс, 1968: с. 7–8].

Суперечності економічних відносин, що спостерігаються в якійсь окремій країні, є суперечностями світового ринку, а економічні системи, народні господарства окремих країн являють собою національно відособлені інтегральні частини світового ринку [Маркс, 1960: с. 571]. Як зазначає Маркс, світовий ринок “є не тільки внутрішнім ринком стосовно всіх наявних іноземних ринків, що існують поза ним, а й, разом з тим, і внутрішнім ринком для всіх тих іноземних ринків, котрі, своєю чергою, існують як складові вітчизняного ринку” [Маркс, 1968: с. 232]. Отже, як справедливо відзначає Т.Сміт, для Маркса світовий ринок — це не агрегат різноманітних національних економік, пов’язаних зовнішніми відносинами торгівлі й інвестицій, а конкретна тотальність вищого рівня, що містить у собі національні економіки [Smith, 2006: р. 193]. Оскільки світовий ринок — тотальність вищого рівня, його правильно розглядати не як складений з національних економік, а радше як такий, що диференціюється на них.

Італійська дослідниця Л.Праделла звернула увагу на те, що, докладно конспектуючи у 1846–1847 роках п’ятитомну працю Густава фон Гюліга “Історичний виклад розвитку торгівлі, промисловості та землеробства найважливіших торгових держав нашого часу”, Маркс доходить виокремлення двох основних фаз формування і розвитку світового ринку. З одного боку, виокремлюється “доіндустріальний світовий ринок”, що належить до періоду XV–XVI століть, з іншого — світовий ринок, створений на базі великої промисловості [Pradella, 2013: р. 121]. З останнім і зі становленням великої механічної промисловості, тобто виникненням продуктивних сил індустріального типу як її матеріальної основи Маркс пов’язує завершення формування історії як історії всесвітньої. Саме велика механічна промисловість зробила конкуренцію універсальною, створила засоби сполучення і сучасний світовий ринок, підпорядкувала собі торгівлю, “перетворила весь капітал на промисловий капітал” і породила тим самим “швидкий обіг (розвинуену грошову систему) і централізацію капіталу. Саме велика промисловість “вперше створила всесвітню історію, оскільки поставила задоволення потреб кожної цивілізованої країни і кожного індивіда в ній у залежність від усього світу та знищила попередню, природно сформовану відособленість окремих країн” [Маркс, 1988: с. 56].

Таким чином, можна зробити висновок, що відносини між світовим ринком і великою капіталістичною промисловістю в процесі розвитку капіталістичної системи перетворюються на відносини взаємодії. Велика механічна промисловість одразу виникла на базі світового ринку і розвивалася як промисловість, що працює на світовий ринок. Основа світової промислової монополії Англії у першій половині XIX століття — бавовняна промисловість — від початку була індустрією світового ринку, що передбачає існування транснаціональних товарних ланцюжків. Її сировина була цілковито

імпортною, і дві третини її продукції вже у першій чверті XIX століття вивозили за кордон [Мендельсон, 1959: с. 109]. Саме панівне становище британської промисловості на світовому ринку робило Велику Британію світовим гегемоном. Іншими словами, світовий ринок є основою виникнення і розвитку великої механічної промисловості. Разом з тим іманентна для капіталістичного промислового виробництва “необхідність виробляти в постійно збільшуваному масштабі, веде до постійного розширення світового ринку, тож у цьому разі не торгівля революціонує промисловість, а промисловість постійно революціонує торгівлю. І торгове панування тепер пов’язане вже з більшим чи меншим переважанням умов великої промисловості” [Маркс, 1961: с. 365–366].

Велика промисловість, як зазначає Маркс, сама створює собі ринок, захоплює його своїми товарами і тепер “торгівля стає служницею промислового виробництва, для якого постійне розширення ринку є життєвою умовою. Невпинно розширюване масове виробництво переповняє наявний ринок і тому постійно розширює цей ринок, розсуває його рамки. Що обмежує це масове виробництво, так це не торгівля (оскільки остання виражає лише наявний попит), а величина функціонуючого капіталу і рівень розвитку продуктивної сили праці” [Маркс, 1961: с. 365–366]. Тому Маркс у листі до П.В.Анненкова, написаному 1846 року, наголошував, що справжнім базисом капіталізму і створеного ним великого машинного виробництва як адекватної капіталу системи продуктивних сил є глобальна система капіталістичних суспільних відносин, якій властива ієрархія способів експлуатації робочої сили [Маркс, 1962: с. 401–413]. Тому й Енгельс у “Принципах комунізму” міг сказати, що “велика промисловість пов’язала між собою всі народи землі, об’єднала всі маленькі місцеві ринки у світовий ринок” [Енгельс, 1955: с. 326–327]. У “Маніфесті комуністичної партії” ця думка була сформульована гранично чітко: “Велика промисловість створила всесвітній ринок, підготовлений відкриттям Америки” [Маркс, 1955: с. 425]. Тут слід ще раз звернути увагу на те, що з точки зору самих Маркса і Енгельса, всесвітній ринок із відкриттям Америки вже сформувався, що було вирішальним чинником розвитку капіталізму і виникнення великої промисловості, які, своєю чергою, поглиблювали розвиток усесвітнього ринку.

Аналізуючи в “Німецькій ідеології” відношення між виробництвом і спілкуванням, Маркс і Енгельс показують, що детермінація масштабів людських взаємозв’язків розвитком продуктивних сил у живому процесі історичного розвитку перетворюється на відносини взаємодії між ними, позаяк тільки від розширення спілкування залежить, “втрачаються — чи ні — для подальшого розвитку створені в тій чи іншій місцевості продуктивні сили, особливо винаходи” [Маркс, 1988: с. 51]. Тільки “коли спілкування набуває світового характеру, базується на великій промисловості, і коли всі нації втягуються в конкурентну боротьбу, тільки тоді забезпечується збереження створених продуктивних сил” [Маркс, 1988: с. 51]. При цьому від збільшення масштабу ринку як форми суспільних економічних взаємозв’язків залежить поглиблення й розвиток поділу праці, тобто розвиток суспільних продуктивних сил, багатоманіття форм діяльності, з яких складається суспільство. Іншими словами, розширення масштабу матеріального спілкування

саме є умовою подальшого розвитку продуктивних сил і виступає рушійною силою еволюції капіталізму.

Поглиблення транснаціонального масштабу спілкування, соціально-економічних відносин, створюваних капіталізмом, саме по собі є передумовою прогресивного розвитку продуктивних сил суспільства і переходу капіталізму від однієї стадії розвитку до іншої. Хоча Маркс не розробляв точної періодизації розвитку капіталістичного способу виробництва, він вирізняв у його еволюції низку етапів, пов'язаних із переходом від панування купецького торгового капіталу до панування індустріального капіталу; цьому переходові приблизно відповідає перетворення системи надомної праці (розпорошеної мануфактури) на централізовану мануфактуру й останньої — на фабричну систему. Говорячи про розвиток продуктивних сил раннього капіталізму, тобто мануфактурного виробництва, в “Німецькій ідеології” Маркс зазначає, що воно було найближчим наслідком поділу праці між різними містами. Найважливішою історичною передумовою першого розквіту мануфактур в Італії, а пізніше й у Фландрії було “спілкування із зарубіжними націями” [Маркс, 1988: с. 51]. Відіграючи провідну роль в торгівлі та пов'язаній з нею капіталістичній промисловості, Італія у XIV–XV століттях була “центром грошових операцій усїєї Європи” [Маркс, 1940: с. 22]. “У руках італійців, — пише Маркс, — монополія на грошові операції й торгівлю товарами всього Сходу; південногерманські міста від них переймають і те, і інше, а також торгівлю сукном, виробництво скла, дзеркал, шовку, мистецтво оброблення золота та срібла і фарбувальну справу, {що процвітали} і Мілані, Венеції, Генуї та Брешиї. Флорентійці є банкірами королів, князів, лицарів і прелатів, крім того, будучи фабрикантами шовку, вони поширили його по всій Європі, перебували в особливо тісних відносинах із фламандцями, котрі перевершили їх у виробництві сукна” [Маркс, 1940: с. 15]. Слід зазначити, що італійські міста-держави, які суперничали одне з одним, не могли забезпечити захист і підтримку торгово-економічних мереж, створених італійськими купцями-банкірами в Європі та за її межами. Останні через це мусили користуватися заступництвом великих імперських держав того часу — Іспанії, Португалії, Монгольської та Османської імперії тощо. Зрештою, утворення великих абсолютистських монархій, пов'язане з переворотами в матеріальних економічних умовах і підготовлене у XV столітті, поклато край пануванню торгових італійських і німецьких міст-держав [Маркс, 1940: с. 128]. Цей процес утворення капіталістичних держав був наповнений сплетінням геополітичної і класової боротьби. Маркс, як показує вивчення ним перебігу всесвітньої історії від раннього Середньовіччя до нового часу, добре усвідомлював зв'язок між формуванням світових купецько-банкірських мереж і виникненням міждержавної системи сучасного типу. Коментуючи утворення 1508 року Камбрейської ліги Франції, Іспанії, Німеччини і папи Юлія II, Маркс зазначає, що “тривалий час Венеція як “європейська держава” мала більше значення, ніж Німеччина; це дошкуляло Максіві (імператору Максиміліану I. — А.М.), так само як і королям Арагонському та Французькому і папі Юлію II; от причина виникнення Камбрейської ліги проти Венеції; то була боротьба континентальних монархій проти олігархічної торгової республіки” [Маркс, 1940: с. 97].

Венеція на початку XVI століття в перебігу Італійських війн, що тоді розгорнулися, намагалася відновити свої світові позиції, проте підмурак могутності Венеції підточувався з усіх боків: на Сході утверджувалися турки; Португалія, захопивши території в Декані, а також у Південній Америці, розвивала торгівлю з Ост-Індією та Китаєм; Іспанія, зокрема, завдяки своїм американським володінням, на всіх морях витісняла своїми кораблями венеційські; Нідерланди мали зиски з відкриттів іспанців і португальців. І нарешті, утворення великих (уже не феодальних) монархій, підготовлене ще XV століття, поклато край Венеції, як і ганзейським містам (див.: [Маркс, 1940: с. 128]). У “Хронологічних рукописах”, як і раніше в “Німецькій ідеології”, Маркс прямо вказує на ту роль, котру в розвитку капіталізму відіграв колоніалізм і формування світової імперіалістичної системи: “мануфактура і взагалі весь розвиток виробництва досягли величезного піднесення завдяки розширенню спілкування, викликаному відкриттям Америки і морського шляху в Ост-Індію” [Маркс, 1988: с. 53]. Завезені звідти продукти, особливо маси золота і срібла, що надійшли в обіг, радикально змінили взаємовідносини класів. Тепер уже можливе невпинне розширення ринків до розмірів світового ринку породило нову фазу історичного розвитку. При цьому в результаті колонізації торгова боротьба націй одна з одною одержала новий стимул, а відтак “ширші масштаби й більш жорстокий характер” [Маркс, 1988: с. 53].

Ця думка знов пролунає 1848 року в “Маніфесті комуністичної партії”: “Відкриття Америки і морського шляху навколо Африки створило для буржуазії, що переживала піднесення, нове поле діяльності. Ост-індський і китайський ринки, колонізація Америки, обмін з колоніями, збільшення кількості засобів обміну і товарів загалом дали нечуваний доти поштовх торгівлі, мореплаванню, промисловості й тим самим спричинили у феодальному суспільстві, що розпадалося, швидкий розвиток революційного елемента” [Маркс, 1955а: с. 425]. Утворена в результаті нідерландської революції Республіка сполучених провінцій Нідерландів демонструє перший приклад капіталістичної держави, підпорядкованої інтересам купецько-банкнрської аристократії й ладної виконувати функцію підтримки, захисту і розширення створеної ними трансконтинентальної торгової імперії. Для цього в Голландії було створено такі нові капіталістичні інститути, як центральний банк, фондова біржа і ранні форми транснаціональних капіталістичних підприємств — великі привілейовані акціонерні торгові компанії на кшталт голландських Ост- і Вест-Індських компаній. А крім того, тут на мануфактурному підґрунті виникає потужна суднобудівельна галузь. Ще однією інновацією Голландії стало перетворення своїх колоній, де вона запровадила плантаційну систему, на центри аграрного виробництва для світового ринку [Arrighi, 1994: p. 130–147].

Сам цей розвиток світового спілкування і зумовлений ним розвиток продуктивних сил викликали до життя ранню меркантилістську систему, що передбачає заборону вивезення золота та срібла і протекціоністський захист від зовнішньої конкуренції промисловості, що зазнавала розвитку. Необхідність цього була зумовлена намаганням захистити розвиток мануфактурного виробництва, що цілковито залежало від розширення торгівлі та

наявності гарантованих ринків. Як зазначали Маркс і Енгельс, достатньо було мізерної зміни в інших країнах, аби позбутися свого ринку й розоритися. Тому жодна країна не наважувалася ставити на карту існування мануфактури, розширивши вільну конкуренцію [Маркс, 1988: с. 54], і мануфактура охоронялася заступницькими митами на внутрішньому ринку, монополіями на колоніальному ринку і диференціальними митами на зовнішньому ринку. Проте цією залежністю від торгівлі зумовлювалося другорядне значення самої мануфактури, а також вплив купців у XVIII столітті.

У “Німецькій ідеології” Маркс і Енгельс висловили думку, що другий період розвитку капіталізму настав від середини XVII століття і тривав майже до кінця XVIII століття. Цей період характеризувався швидким зростанням торгівлі та судноплавства, що випереджало розвиток мануфактурного виробництва, яке, втім, відіграло другорядну порівняно з торгівлею роль. Як відзначає Маркс, колонії почали набувати значення великих споживачів; окремі нації воювали за розподіл щойно утворюваного світового ринку [Маркс, 1988: с. 54]. Цей період розпочинається навігаційними актами (боротьба за гегемонію між Англією та Голландією) і колоніальними монополіями. Характерними для нього методами конкурентної боротьби у світовій капіталістичній економіці були введення заступницьких тарифів, заборони (наприклад, на вивезення обробленої сировини за кордон — вовни та бавовни у випадку Англії) і укладання договорів, а врешті-решт — війни, особливо морські. У цей період починається піднесення Англії — наймогутнішої держави, за словами Маркса, до світової гегемонії в торгівлі та мануфактурі, завдяки концентрації їх в одній країні [Маркс, 1988: с. 54]. Це було зумовлено тим, що “нація, яка панувала в морській торгівлі й досягла найбільшої колоніальної могутності, забезпечувала собі, звісно, і найвищий — як у кількісному, так і в якісному плані — розвиток мануфактури” [Маркс, 1988: с. 53–54].

Таким чином, розвиток світового економічного спілкування виступає основою розвитку капіталістичних продуктивних сил, що, своєю чергою, веде до великих трансформацій у розвитку капіталізму, таких як перехід згодом від епохи переважаючого торгового капіталу до епохи домінування капіталу промислового. І з цим переходом був пов’язаний також занепад однієї світової гегемонії — голландської — і утворення іншої — британської. Як зазначає Маркс, історія занепаду Голландії як панівної торгової нації й піднесення Англії “є історія підпорядкування торгового капіталу промислового капіталу” [Маркс, 1961: с. 366]. Неабияке значення при цьому мала та обставина, що вже у початковий період розвитку великої механічної промисловості, що спершу практично повністю була сконцентрована в Англії, вирішальне значення мав для неї зовнішній ринок, і вона від початку була зорієнтована на світовий ринок.

У цей період рух капіталу, як відзначає Маркс, хоча й істотно пришвидшився, але залишався порівняно повільним через роздробленість світового ринку на окремі частини, кожна з яких експлуатувалася особливою нацією, неповороткість виробництва й нерозвиненість грошової системи. Але саме цей період, згідно з Марксом, характеризується розвитком грошової системи взагалі. Відбувається скасування заборон на вивезення золота і срібла,

виникає активна торгівля грошима, з'являються банки й система державних боргів, виникають паперові гроші, розвиваються спекуляція акціями й державними цінними паперами, біржова гра, що поширюється на всі предмети. У результаті капітал втратив частину свого початкового натурального характеру [Маркс, 1988: с. 55–56].

І нарешті, утворені завдяки розвитку мануфактури, світової торгівлі та світової колоніальної системи велика промисловість, машинне виробництво і найширший поділ праці породили всесвітню історію і всесвітність, тобто глобальність як систему прямої усезагальної взаємозалежності та взаємозв'язку між країнами, суспільствами і народами планети. Маркс і Енгельс називають це третім періодом у розвитку капіталістичної приватної власності [Маркс, 1988: с. 56]. Розвиток у XVII столітті концентрації торгівлі й мануфактури в одній країні, Англії, створив для неї відносний світовий ринок і попит, котрий уже не міг бути задоволений за допомоги колишніх продуктивних сил. Цей попит, що перевершив наявні продуктивні сили, виявився рушійною силою становлення великої механічної промисловості.

В “Економічних рукописах 1861–1863 років” Маркс наголошував, що “машинна праця як революціонізаційний елемент безпосередньо викликається до життя перевищенням потреби над можливістю задовольнити її колишніми засобами виробництва. А саме це перевищення попиту [над пропозицією] виникло в результаті відкриттів, зроблених ще на базі ремесла, а також як наслідок заснованої в період панування мануфактури колоніальної системи і, певною мірою, створеного цією системою світового ринку. Разом зі здійсненою революцією в продуктивних силах, котра виступає як революція технологічна, відбувається також і революція у виробничих відносинах” [Маркс, 1973: с. 461].

І позаяк Англія домінувала у світовому промисловому виробництві, торгівлі та фінансах, вона була “деміургом буржуазного космосу” [Маркс, 1956: с. 466]. Своєю чергою, велика промисловість “зробила конкуренцію універсальною, ... створила засоби сполучення і сучасний світовий ринок, підпорядкувала собі торгівлю, перетворила весь капітал на промисловий капітал і породила тим самим найшвидший обіг (розвинену грошову систему) й централізацію капіталів. Завдяки універсальній конкуренції вона поставила всіх індивідів перед необхідністю крайнього напруження всієї своєї енергії”. Велика промисловість “вперше створила всесвітню історію”. Вона “підпорядкувала природознавство капіталові й позбавила поділ праці останніх слідів його природного характеру... узагалі знищила всі природно сформовані відносини — наскільки це можливо в рамках праці — і перетворила їх на відносини грошові” [Маркс, 1988: с. 56–57].

На кінець XIX століття індустріалізація США, Франції та Німеччини підриває промислову монополію Англії, і, як і до 1847 року, дедалі частіше дається взнаки надвиробництво, знову і знову виникають п'ятилітні проміжні кризи, а це означає, що капіталістичний спосіб виробництва остаточно вичерпав себе [Енгельс, 1964: с. 23]. Наближається нова велика трансформація капіталізму, в процесі якої виникає нова світова економічна система, що характеризувалася занепадом світової гегемонії Великої Британії, інтенсивною боротьбою великих держав за колоніальний поділ світу і по-

вою промисловою революцією. Визрівання передумов цієї трансформації породило першу велику депресію 1873–1896 років. Маркс і Енгельс, систематично досліджуючи динаміку світової капіталістичної системи і змін, що відбувалися в ній у 1870–1880-х роках, виявили деякі відчутні зміни у світовому капіталізмі. Так, виникнення “асоційованого капіталу” у формі акціонерних компаній, що призводить до панування великих монополій, посилення ролі фінансово-кредитної системи в перебігу подальшого розвитку капіталізму, збільшення масштабів і руйнівності криз, — усе це було наслідком дії висвітлених ними тенденцій, що випливають із логіки розгортання капіталу, таких як концентрація і централізація капіталу, зростання усуспільнення виробництва, збільшення органічної будови капіталу, що веде до зниження середньої норми прибутку та криз, і тренд формування світового ринку, підпорядкованого великій промисловості [Маркс, 1961: с. 292].

У проблеми формування світового капіталістичного ринку є ще один важливий аспект, пов'язаний з утворенням і розвитком сучасних держав, об'єднаних у міждержавну систему, що виступає свого роду політичною надбудовою над світовою капіталістичною економікою. Цей зв'язок настільки тісний, що без розвитку інституту сучасної буржуазної держави неможливо уявити існування капіталістичного способу виробництва. Світова капіталістична економіка формувалася діями та, зокрема, протиборством державних машин капіталістичних центрів, тобто спрямовуваних інтересами капіталу європейських великих держав. Усередині західноєвропейських суспільств державна влада, запроваджуючи “криваве законодавство”, регулюючи максимум заробітної плати і тривалість робочого дня, створюючи сучасну податкову і грошову системи, розчищала шлях розвитку капіталістичних відносин. Те саме вона робила у глобальному масштабі — шляхом створення міжнародного кредиту, державного боргу, світової колоніальної системи й експропріації виробничих і матеріальних ресурсів неєвропейських націй. У колоніях, наголошував Маркс, — і згодом цю думку розвивала Р.Люксембург, — капітал стикається зі способом виробництва, ґрунтованим на трудовій приватній власності, приватній власності виробника на засоби виробництва і праці самого виробника. Цей спосіб виробництва як його протилежність заперечує капіталістичний спосіб виробництва і капіталістичну приватну власність, ґрунтовану на позбавленні безпосереднього виробника власності на засоби виробництва й експлуатації чужої праці. Тому капіталістичний спосіб виробництва “не тільки становить пряму протилежність першого, а й виростає лише на його могилі” [Маркс, 1960: с. 774]. І якщо за спиною капіталіста стоять сили його метрополії, він намагається насильницьки прибрати з дороги спосіб виробництва і привласнення, що спирається на власну працю виробника [Маркс, 1960: с. 774].

Роль держави і міждержавного суперництва в розвитку капіталізму і його глобальної експансії настільки фундаментальна, що Маркс, намагаючись у подальшому розробити спеціальне вчення про державу, подає функціонування держави як невіддільний аспект розвитку капіталістичного способу виробництва вже на самому абстрактному теоретичному рівні в першому томі “Капіталу”, про що свідчить розділ про так зване первинне нагромадження. Розкриваючи методи первинного нагромадження, Маркс указує,

що всі вони ґрунтовані на насильстві, як, приміром, колоніальна система, і всі вони — колоніальна система, система державних позик, сучасна податкова система і система протекціонізму — “користуються державною владою, тобто концентрованим і організованим суспільним насильством, щоби прискорити процес перетворення феодального способу виробництва на капіталістичний і скоротити його перехідні стадії. Насильство є сповитухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим. Саме насильство є економічна потенція” [Маркс, 1960: с. 762].

Але роль держави не закінчується із завершенням первинного нагромадження і виникненням капіталізму, адже далі починається характерна для розвинутого буржуазного суспільства “торгова війна європейських націй, ареною для якої слугує земна куля”. Війна ця, як говорить Маркс, “починається відпаданням Нідерландів від Іспанії, набуває гігантських розмірів в англійській антиякобінській війні й досі триває у вигляді “опіумних” війн проти Китаю і т. ін.” [Маркс, 1960: с. 761]. Глобальна експансія капіталізму неможлива без буржуазної держави і формування міждержавної системи як політичної надбудови над світовою капіталістичною економікою, і будь-яка велика трансформація в рамках світової капіталістичної системи була нерозривно пов’язана з інтересами та діями великих держав і змінами в міждержавній системі.

Уся історія капіталізму засвідчує, що мірою розвитку суспільних продуктивних сил, “чим ширше стають у перебігу цього розвитку окремі кола у своїй взаємодії, чим далі йде знищення початкової замкнутості окремих національностей завдяки більш досконалому способу виробництва, розвинутому спілкуванню і стихійно утвореному внаслідок цього поділу праці між різними націями, тим дедалі більшою мірою історія стає всесвітньою історією”. Винайдена в Англії машина, що позбавляє хліба силу-силенну робітників в Індії та Китаї і здійснює переворот у всій формі існування цих держав “стає всесвітньо-історичним фактом”. Для Маркса і Енгельса було очевидно, що це перетворення історії на всесвітню історію “є цілком матеріальна, емпірично встановлювана справа, така справа, доказом якої слугує кожен індивід, яким він є в житті, як він їсть, п’є і вдягається” [Маркс, 1988: с. 34].

Капітал як центральне поняття Марксової концепції глобалізації

Отже, глобалізація як процес, що веде до утворення глобальності, розглядається Марксом як органічна тенденція капіталізму. Це не абстрактний процес встановлення абстрактних соціально невизначених відносин глобальної взаємозалежності, не якась абстрактна глобалізація; це глобалізація капіталізму і становлення капіталістичної всесвітності або глобальності, встановлення глобальної взаємозалежності на ґрунті капіталістичних відносин, капіталістична глобалізація. Її спрямовувальною і рушійною силою виступає капітал, що прагне постійної самореалізації, нескінченного самозростання, безмежного накопичення. Стрижнем Марксової концепції глобалізації є, таким чином, поняття капіталу як певної історичної системи

суспільних відносин. Ця обставина важлива, оскільки відрізняє Марксову концепцію глобалізації від усіх інших.

Поняття капіталу у Маркса надто складне і діалектичне. Загалом воно описує конкретну історично специфічну форму організації суспільного виробництва як системи загального товарного виробництва та обміну. Ця конкретна історична форма виробництва ґрунтована на відокремленості приватних виробників, відносини між якими мають речовий характер. Капітал являє собою саморушійну субстанцію, самозбільшувану вартість, породження капітальної вартості капітальною вартістю. Але це насправді видимість, що пояснюється товарним фетишизмом. Насправді зростання вартості виникає не з капіталу, а з експлуатації капіталом праці. Тобто капітал сам по собі не є джерелом додаткової вартості, таким є жива праця. Тому справжнім суб'єктом зростання капіталу є праця, а не капітал. Але в якості здійснюваної в даний час праці “праця ця вже сама включена до складу капіталу, є його моментом” [Маркс, 1973: с. 501]. У результаті виходить, що сила праці виступає як сила самозбереження і самозростання капіталу. Оскільки умови виробництва — і на цьому базується існування капіталу і найманої праці — належать капіталові, то й робоча сила робітника більше не належить робітникові, і робітник, котрий у якості робочої сили у справжньому процесі праці включений до складу капіталу, більше не належить самому собі, а належить капіталові [Маркс, 1973: с. 501].

Ігнорування ключового поняття, що виражає принцип життєдіяльності даного конкретного типу суспільства і характер його суспільних відносин, за яких потреби накопичення капіталу лежать в основі соціальних дій людей, позбавляє конвенціональні ліберальні теорії глобалізації розуміння її сутності та наслідків. Наприклад, із ліберальної картини глобальної економіки випадає іманентно властивий капіталістичним економічним відносинам класовий експлуататорський і суспільно антагоністичний характер. Вирішальними відносинами вони вважають індивідуальну конкуренцію на ринку. Загалом ці концепції намагаються створювати теорію глобального суспільства, не маючи адекватної системи понять. Тому, на відміну від Марксової концепції, де від самого початку простір, на якому капітал розгортає себе, розглядається як простір світового ринку, в цих концепціях “глобальний ринок” подається як породження останніх трьох-чотирьох десятиліть [Smith, 2006: р. 189].

Глобалізація як така органічно пов'язана із прагненням безмежної експансії, внутрішньо властивим капіталові як абстрактній формі суспільного багатства, що не має усередині себе меж щодо кількісного зростання. Це, ясна річ, веде до встановлення панування капіталістичних відносин у планетарних масштабах. Тенденція до нескінченної глобальної експансії робить капіталізм такою історичною формою суспільства, порівняно з якою всі докапіталістичні виступають як локальні форми розвитку людства [Маркс, 1968: с. 387]. Однією з рушійних сил цієї експансії є потреба в постійному зростанні збуту продуктів” по всьому світу. Внаслідок цього буржуазія, експлуатуючи всесвітній ринок, надає виробництву і споживанню будь-якої країни космополітичного характеру й вириває тим самим з-під ніг промисловості національний ґрунт. У результаті місце “старої місцевої й

національної замкнутості й існування за рахунок продуктів власного виробництва заступає всебічний зв'язок і всебічна залежність націй одна від одної", і це рівною мірою "стосується як матеріального, так і духовного виробництва" [Маркс, 1955: с. 427–428].

В основі глобалізації лежить необхідність постійного розширення просторової сфери обігу як умови розширення капіталістичного виробництва, тобто створення капіталом додаткової вартості — більшої кількості уречевленої праці. Оскільки, говорить Маркс, створена в одному пункті додаткова вартість "потребує, щоб в іншому пункті була створена інша додаткова вартість, на яку могла б бути обмінена перша", то "умовою виробництва, ґрунтованого на капіталі, є створення дедалі ширшого кола обігу..." [Маркс, 1968: с. 384]. Якщо капітал, з одного боку, "має тенденцію створювати дедалі більше додаткової праці, то він має і додаткову тенденцію створювати дедалі більше пунктів обміну", що означає "тенденцію викликати до життя дедалі більше додаткової праці в якості доповнення до самого себе". Своєю чергою, це означає тенденцію "повсюди поширювати ґрунтоване на капіталі виробництво, або відповідний капіталові спосіб виробництва" [Маркс, 1968: с. 384–385]. Ця тенденція, на що згодом у своїй праці "Нагромадження капіталу" вкаже і Роза Люксембург (якій "Економічні рукописи 1857–1859 років" не були відомі), передбачає прагнення підпорядкувати обміну "кожен момент самого виробництва і знищити виробництво безпосередніх, не призначених для обміну, споживчих вартостей; іншими словами, на місце колишніх, з точки зору капіталу — первинних, способів виробництва поставити виробництво, ґрунтоване на капіталі". У процесі цієї глобальної експансії "будь-яка межа виступає як обмеження, яке треба подолати" [Маркс, 1968: с. 385].

Саме тому капітал за своєю природою намагається виходити за всілякі просторові кордони і створює нові засоби зв'язку і транспорту як фізичні умови обміну [Маркс, 1969: с. 15]. Таким чином, капітал, з одного боку, намагається "зламати всі локальні кордони спілкування, тобто обміну, завоювати всю Землю в якості свого ринку". Для цього він має, з іншого боку, прагнути того, щоби "знищити простір за допомоги часу, тобто звести до мінімуму той час, який потрібен для просування товарів від одного місця до іншого". І загалом, "чим більш розвиненим є капітал, чим унаслідок цього ширшим є ринок, на якому він обертається, який утворює просторову сферу обігу капіталу, тим сильніше він водночас прагне ще більшого просторового розширення ринку і ще більшого знищення простору за допомоги часу" [Маркс, 1969: с. 32]. У зв'язку з цим Маркс звертає увагу на роль, яку відіграють у процесі експансії капіталізму розвиток засобів транспорту і зв'язку. Наприкінці методологічного "Вступу", написаного в серпні 1857 року, він наголошує на необхідності розглянути роль і вплив "засобів сполучення" [Маркс, 1968: с. 47]. Згадування "засобів сполучення" тут не випадкове. Вони, власне, і є в руках капіталу інструментом, що дозволяв "знищувати простір за посередництва часу". За доби Маркса таким інструментом стали залізниця, пароплавне сполучення та створювана від початку 1850-х років система трансконтинентального телеграфного зв'язку, що дала змогу засобам масової комунікації ще до настання епохи інтернету, здолати просторо-

во-часові обмеження і справити революційний вплив на розвиток світової економіки. У наші дні універсальна тенденція капіталу до розвитку продуктивних сил, що становить сутність “знищення простору часом”, привела до нової інформаційно-комунікаційної революції, що стала в руках глобального фінансового капіталу потужним інструментом підпорядкування своїм інтересам усієї світової економіки в рамках неоліберальної соціально-класової стратегії.

Унаслідок внутрішньо властивої капіталу тенденції до експансії та змозростання, в якій одне здійснюється за допомоги іншого, капітал формує не просто “світовий ринок”, систему світового капіталістичного господарства, а безпосередню всесвітність або глобальність суспільних відносин і суспільного розвитку, тобто всесвітність історії за Марксом. Іншими словами, встановлення капіталізмом усесвітньої системи економічних відносин створює підґрунтя воістину універсальної всесвітньої історії. Створюючи всесвітні економічні відносини, капіталізм уможлиблює перехід від системи натуральних продуктивних сил до принципово нової системи індустріальних продуктивних сил і відкриває простір подальшому розвитку їх. Істотною відмінністю останньої від першої є переважання в ній штучно створених працею елементів, тобто історично перетворених працею природних сил — над безпосередньо природними, матеріалізованою праці — над живою, машиномісткою — над трудомісткою. Ця індустріальна система продуктивних сил, що дедалі більше опосередковує взаємодію суспільства з природою, є матеріальною основою створюваної капіталізмом всесвітності. Таким чином, було розкрито важливу роль глобальної експансії капіталу — глобалізації капіталізму і капіталістичної глобалізації — у становленні посправжньому всесвітньої й універсальної історії людства, остаточного виокремлення суспільства з природи і створення передумов переходу від передісторії до істинної людської історії.

Та обставина, що становлення “всесвітньо-історичного існування” відбувалося у формі утворення світової капіталістичної системи, мало свої соціально-економічні наслідки, що їх зазвичай випускають з поля зору в конвенціональній (нео)ліберальній теорії глобалізації, що нібито не помічає особливостей конкретно-історичної форми, в якій здійснюється “глобальна взаємозалежність”. Маркс же спеціально наголошує, що всезагального, універсального, безпосередньо світового характеру суспільні відносини між людьми набувають лишень на капіталістичній стадії передісторії, котру він характеризує як епоху “найбільш розвинених суспільних (з цієї точки зору всезагальних) відносин” [Маркс, 1968: с. 18]. Саме ця епоха породжує “точку зору відособленого одинака”, тобто відособленого індивіда. У подальшому Маркс пояснює, що мається на увазі. Буржуазні відносини, розриваючи зрощення виробника з умовами виробництва, розривають і його зрощення із соціальною спільністю, звільняють від відносин особистої залежності й на місце цих відносин ставлять відносини уречевленої залежності. Іншими словами, — буржуазні відносини, що являють собою відносини особистої незалежності, уґрунтовані на уречевленій залежності. Відносини уречевленої залежності, або речові відносини — це відносини, за яких обмін діяльністю опосередкований обміном вартостей, тобто грошові відно-

сини. Це та суспільна форма, за якої вперше утворюється система “загального обміну речовин, універсальних відносин, усебічних потреб і універсальних потенцій” [Маркс, 1968: с. 100–101]. На підставі формування нового типу соціальних зв’язків — безособових відносин речової залежності — виникає вільний ізольований, атомізований індивід.

Суспільний зв’язок як взаємна і всебічна залежність байдужих один одному індивідів виражений в постійній необхідності обміну й у міновій вартості як усебічному посередникові. Адже в міновій вартості для кожного індивіда власна діяльність індивіда чи його продукт стають діяльністю чи продуктом для нього самого; він має виробляти *мінову вартість* як усезагальний продукт або мінову вартість у її ізольованому й індивідуалізованому вигляді — *гроші*. Уречевлення даного зв’язку полягає в тому, що, як роз’яснює Маркс, “суспільний характер діяльності, як і суспільна форма продукту, як і участь індивіда у виробництві, виступає тут як щось далеке індивідам, як щось речове; не як відношення індивідів один до одного, а як їхнє підпорядкування відносинам, що існують незалежно від них і виникають із зіткнення байдужих індивідів один з одним”. Виходячи з цього, “всезагальний обмін діяльностями і продуктами, що став життєвою умовою для кожного окремого індивіда, їхній взаємний зв’язок видаються їм самим чимось далеким, від них незалежним, ніби якась річ. У міновій вартості суспільні відносини осіб перетворено в суспільні відносини речей, особиста міць — у деяку уречевлену міць... Кожен індивід має суспільну міць у формі речі. Відніміть цю суспільну міць у речі — і вам доведеться дати її одним особам як владу над іншими особами” [Маркс, 1968: с. 99–100].

Хоча обмін, опосередкований міновою вартістю і грошима, передбачає всебічну залежність виробників один від одного, він водночас передбачає повну ізоляцію їхніх приватних інтересів. Він передбачає такий поділ суспільної праці, за якого єдність і взаємодоповняльність різних видів праці існують поза індивідами, як коли б це було якесь природне відношення. Взаємні попит та пропозиція опосередковують зв’язок між товаровиробниками, байдужими один одному [Маркс, 1968: с. 100].

З необхідності перетворення продукту або діяльності індивідів на форму “*мінової вартості, на гроші*, щоб у цій *речовій* формі вони набули і довели свою суспільну *силу*, впливає, по-перше, що індивіди виробляють тільки для суспільства й у суспільстві, а по-друге, що їхнє виробництво не є *безпосередньо* суспільним, тобто “не являє собою продукт асоціації, що розподіляє працю серед своїх членів”. Індивіди підпорядковані суспільному виробництву, що існує “поза ними на кшталт деякого фатуму, а не суспільне виробництво підпорядковане індивідам, котрі б управляли ним як своїм спільним надбанням” [Маркс, 1968: с. 100]. Оскільки при капіталізмі речові товарні відносини набувають загального характеру, вони являють собою відносини відчужених байдужих один одному індивідів, які залежать один від одного не в рамках локальних спільнот, а у всесвітньому масштабі.

Таким чином, капіталістична суспільна форма всесвітності й універсалізації безпосередньо глобального спілкування веде також і до універсалізації властивих капіталістичній відчужених речових відносин, до того, що

всесвітня діяльність і всесвітні відносини здійснюються у вигляді відчуженої від них сили світового ринку.

Залучаючи всі виробничі процеси світу, тобто продуктивні сили людства в єдину світову систему поділу праці, встановлюючи універсальний зв'язок між ними (світовий, усесвітній ринок), підпорядковуючи їх дії закону вартості, капіталізм одночасно поширював на весь світ властиві йому внутрішні суперечності, що впливали із класової й експлуататорської природи капіталістичної системи. Як зазначає Маркс, у “попередній історії емпіричним фактом є... [те], що окремі індивіди, мірою розширення їхньої діяльності до всесвітньо-історичної діяльності, дедалі більше підпадали під владу чужої їм сили ... — під владу сили, що стає дедалі масовішою і зрештою проявляється як світовий ринок” [Маркс, 1988: с. 35]. Як наслідок, при пануванні приватної власності створені великою промисловістю продуктивні сили розвиваються суто однобічно і руйнівні для більшості людей, і чимало таких продуктивних сил не можуть знайти собі застосування в рамках системи приватної власності [Маркс, 1988: с. 57].

У результаті дії зазначених сил відчуження найближчим наслідком глобальної експансії капіталізму і підпорядкування світового господарства дії закону вартості стало створення всесвітньої й універсальної системи експлуатації та пригноблення, відзначене Марксом: “якщо виробництво, ґрунтоване на капіталі, з одного боку, створює універсальну систему праці (тобто систему глобальної інтеграції продуктивних сил. — А.М.), — тобто додаткову працю, працю, що створює вартість, — то з іншого боку, воно створює систему всезагальної експлуатації природних і людських властивостей...” [Маркс, 1968: с. 386]. Як форма прояву дії цієї відчуженої сили — самозбільшуваної вартості, капіталу — утворення і відтворення капіталом всесвітньої й універсальної системи експлуатації і пригноблення лежить в основі глобальної нерівності та бідності. Мірою розвитку марксистської політичної економії дедалі чіткіше формулюватиметься думка, що саме універсальна дія закону вартості в масштабах всесвітньої чи глобальної економіки зумовлює імперіалістичний характер усієї системи світових економічних зв'язків, нерівномірний характер її розвитку й поділ глобальної капіталістичної системи на імперіалістичний центр та експлуатовану периферію. Але саме Маркс завбачив виникнення концепції імперіалізму, нерівномірного розвитку й поділу світової капіталістичної системи на імперіалістичні і залежні країни. Аналіз цього аспекту Марксової теорії капіталістичного способу виробництва буде предметом наступної статті.

Джерела

Маркс, К. (1940). Хронологические выписки. В *Архив Маркса и Энгельса*. Т. 7. Москва: Государственное издательство политической литературы.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1955). Манифест Коммунистической партии. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения*. 2-е изд. Т. 4 (с. 419–459). Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1960). “Капитал”. Критика политической экономии. Т. 1, кн. 1: Процесс производства капитала. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 23. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1961). “Капитал”. Критика политической экономии. Т. 3, кн. 3: Процесс капиталистического производства, взятый в целом. Ч. 1 (главы I–XXVIII). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 25, ч. 1. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1962). Письмо П. В. Анненкову, 28 декабря 1846 г. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 27 (с. 401–413). Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1964). Теории прибавочной стоимости. (IV том “Капитала”). Ч. 3 (главы XIX–XXIV). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 26, ч. 3. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1968). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 46, ч. 1. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1969). Экономические рукописи 1857–1859 годов. (Первоначальный вариант “Капитала”). В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 46, ч. 2. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К. (1973). Экономическая рукопись 1861–1863 годов. Процесс производства капитала. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 47. Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1956). Третий международный обзор. В К. Маркс, Ф. Энгельс. *Сочинения. 2-е изд.* Т. 7 (с. 446–490). Москва: Издательство политической литературы.

Маркс, К., Энгельс, Ф. (1988). *Немецкая идеология*. Москва: Издательство политической литературы.

Мендельсон, Л. А. (1959). Теория и история экономических кризисов и циклов в 3 т. Т. 1. Москва: Соцэкгиз.

Энгельс, Ф. (1955). Принципы коммунизма. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 4 (с. 322–329). Москва: Издательство политической литературы.

Энгельс, Ф. (1964). Письмо Августу Бебелю от 10–11 мая 1883 года. В К. Маркс, Ф. Энгельс, *Сочинения. 2-е изд.* Т. 36 (с. 20–23). Москва: Издательство политической литературы.

Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. London: Verso.

Pradella, L. (2013). Imperialism and Capitalist Development in Marx’s Capital. *Historical Materialism*, 21 (2), 117–147.

Smith, T. (2006). *Globalisation: A Systematic Marxian Account*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Матеріал отримано 18.01.2019

References

Arrighi, G. (1994). *The Long Twentieth Century: Money, Power and the Origins of Our Time*. London: Verso.

Engels, F. (1955). The Principles of Communism. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 4 (pp. 322–329). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Энгельс 1955].

Engels, F. (1964). Engels to August Bebel. 10–11 May. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 36 (pp. 20–23). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Энгельс 1964].

Marx, K. (1940). Chronological Extracts. In *Archive of Marx and Engels*. Vol. 7. Moscow: State Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1940].

Marx, K., Engels, F. (1955). Manifesto of the Communist Party. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 4 (pp. 419–459). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1955a].

Marx, K. (1960). Capital: Critique of Political Economy. Vol. 1. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 23. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1960].

Marx, K. (1961). Capital: Critique of Political Economy. Vol. 3, Part 1. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 25, Part 1. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, 1961].

Marx, K. (1962). Letter to P. V. Annenkov, December 28, 1846. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 27 (pp. 401–413). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1962].

Marx, K. (1964). Theories of Surplus Value. Part 3. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 26, Part 3. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1964].

Marx, K. (1968). Economic Manuscripts of 1857–1859. (The Original Version of “Capital”). In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 46, Part 1. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1968].

Marx, K. (1969). Economic Manuscripts of 1857–1859. (The Original Version of “Capital”). In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 46, Part 2. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1969].

Marx, K. (1973). Economic Manuscripts of 1861–1863. In K. Marx, F. Engels, *Works. 2-nd ed.* Vol. 47. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс 1973].

Marx, K., Engels, F. (1956). Review: May-October 1850. In K. Marx, F. Engels. *Works. 2-nd ed.* Vol. 7 (pp. 446-490). Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1956].

Marx, K., Engels, F. (1988). *German Ideology*. Moscow: Publishing House of Political Literature. [= Маркс, Енгельс 1988].

Mendelson, L. A. (1959). *Theory and History of Economic Crises and Cycles in 3 vols.* Vol. 1. Moscow: Socekiz. [= Мендельсон, 1959].

Pradella, L. (2013). Imperialism and Capitalist Development in Marx's Capital. *Historical Materialism*, 21 (2), 117–147.

Smith, T. (2006). *Globalisation: A Systematic Marxian Account*. Leiden: Brill Academic Publishers.

Recieved 18.01.2019

АНДРІЙ МАЛЮК,

К.Маркс про роль капіталізму в формуванні всесвітньо-історичних відносин

У статті здійснюється реконструкція Марксової концепції місця і ролі капіталізму в становленні всесвітніх, глобальних відносин і взаємозв'язків, а також історичних меж створеної ним глобальності. Показано, що, з точки зору Маркса, формування капіталізму є невіддільним від утворення системи глобальних взаємозв'язків і глобальної системи суспільних відносин. З іншого боку, формування системи глобальних відносин впливає з закономірностей розвитку капіталістичного суспільства. Та історична форма продуктивних сил і суспільних відносин, завдяки якій і за допомоги якої світ залучався до системи глобальних взаємозв'язків, була капіталістичною. Капіталізм за своєю природою є глобальною системою. Глобальність і всесвітність становлять саму сутність капіталізму, який Маркс розумів як внутрішньо експансіоністську, а отже, світову систему. Таке розуміння впливає з природи капіталу, в якій закладено його прагнення до нескінченного накопичення, самозростання.

Ключові слова: Маркс, матеріалістичне розуміння історії, капіталізм, світова капіталістична система, теорія всесвітньо-історичного процесу, соціальна теорія, глобалізація

АНДРЕЙ МАЛЮК,

К.Маркс о роли капитализма в формировании всемирно-исторических отношений

В статье осуществляется реконструкция Марксовой концепции места и роли капитализма в становлении всемирных, глобальных отношений и взаимосвязей, а также исторических пределов созданной им глобальности. Показано, что с точки зрения Маркса, формирование капитализма неотделимо от образования системы глобальных взаимосвязей и глобальной системы общественных отношений. С другой стороны, формирование системы глобальных отношений вытекает из закономерностей развития капиталистического общества. Та историческая форма производительных сил и общественных отношений, благодаря которой и посредством которой мир вовлекался в систему глобальных взаимосвязей, была капиталистической. Капитализм по своей природе является глобальной системой. Глобальность и всемирность выражают саму сущность капитализма, который Маркс понимал как внутренне экспансионистскую, стремящуюся к безграничному расширению, а следовательно, мировую систему. Такое понимание вытекает из природы капитала, в которой заложено его стремление к бесконечному накоплению во все возрастающих масштабах, самовозрастанию.

Ключевые слова: Маркс, материалистическое понимание истории, капитализм, мировая капиталистическая система, теория всемирно-исторического процесса, социальная теория, глобализация

ANDRII MALIUK,

K. Marx's view on the role of capitalism in shaping world-historical relationships

The central theme of this research paper is the reconstruction of the Marxian vision of the place and role of capitalism in shaping worldwide, global relationships and interconnections, as well as in setting the historical limits of globality (which, in turn, is a product of capitalism itself). It is shown that from Marx's viewpoint capitalism is formed inseparably from the system of global interconnections and a global system of societal relationships. By the same token, the system of global relationships is a natural result of capitalist development. The world has been involved in the system of global interconnections due to (and through) a historically specific form of productive forces and societal relationships, which has been capitalistic. Capitalism is a global system by nature. Globality and universality constitute the very essence of capitalism, which Marx understood as inherently expansionist, as striving to spread limitlessly — and this is what exactly characterises the global system. Such an understanding derives from the nature of capital, which is predicated upon striving for unlimited and ever-increasing accumulation, for self-growth.

Keywords: Marx, materialist conception of history, capitalism, world capitalist system, theory of a global historical process, social theory, globalisation